

Mykola Il'kiv

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1501-876X>

e-mail: ilkiv_chnu@ukr.net

Локалізація військ Речі Посполитої на полі Хотинської битви 1621 року

Не один десяток разів зустрічалася зброя під могутніми стінами Хотинського замку. Правобережжя Середнього Дністра, де він знаходиться, майже завжди перебувало в прикордонній частині того чи іншого державного утворення: Київської Русі, Галицько-Волинського та Молдавського князівств, Речі Посполитої, Габсбурзької монархії, Османської та Російської імперій. Тому впродовж багатомісячної історії воєнних баталій довкола Хотина, як основного осередку влади і контролю над регіоном, були радше закономірним явищем, ніж випадковістю. Наприкінці середніх віків та в новий час Хотин і його найближчі околиці стали театром бойових дій низки турецько-молдавських і польсько-молдавських конфліктів, польсько-турецьких, російсько-турецьких і російсько-австрійсько-турецької воєн. Попри масштабні спустошення і руйнування, Хотинщина, завдяки тому ж таки розташуванню й геополітичному значенню, доволі швидко відновлювалася у демографічному, економічному та військовому плані й, навіть навпаки, набувала більшої ваги у політиці різних держав.

Особливого значення й розголосу набули події Хотинської битви 2 вересня – 9 жовтня 1621 р. між військами Речі Посполитої на чолі з великим литовським гетьманом Каролом Ходкевичем та армією Османської Порти під керівництвом султана Османа II. Для досягнення цілей і надання самому походу особливої помпезності турецьке військо мало у своєму складі навіть підрозділ елефантерії, що є останнім з відомих фактів використання бойових слонів у Європі¹. Чимало сучасників тих подій та істориків розглядають перемогу в цій битві як поряту-

¹ А. Федорук, „Останній похід слонів у Європу”: османська елефантерія під Хотиним в 1621 р., [в:] *Хотин-1621: 400 років пам'яті*, ред. В. Смолій, Інститут історії України НАН України, Київ 2021.

нок значної частини християнської Європи, адже плани стамбульського двору далеко не обмежувалися Хотиним чи навіть Річчю Посполитою.

Знакові події під Хотиним 1621 року викликають закономірний інтерес серед дослідників та громадськості, який особливо посилюється із наближенням ювілейних пам'ятних дат. Так, з нагоди 400-літньої річниці Хотинської битви також було проведено низку наукових конференцій у Варшаві, Києві, Чернівцях і Хотині. Уже тоді на різних заходах науковцями та дипломатами наводилися історичні паралелі стосовного того, наскільки спільні й злагоджені дії польсько-литовського й козацького війська дали змогу зупинити експансію зі Сходу, що в сучасних реаліях набуває нових акцентів. Завдяки виявленню й опрацюванню нових джерел, переосмисленню багатого історіографічного доробку на цю проблематику, пошуку нових методологічних підходів з'являються перспективи подальших студій у цьому напрямку. Для цілісного розуміння перебігу воєнної кампанії особливо важливим є реконструкція поля битви 1621 року, зокрема локалізація позицій ворогуючих сторін. Саме в деталях і якомога точнішій локалізації на місцевості полягає наукове, пам'яткоохоронне², туристично-екскурсійне та культурно-меморіальне значення результатів комплексних досліджень поля битви і підступів до нього³.

Історіографія питання

Хотинській битві 1621 року, як і польсько-турецькій війні загалом, присвячено безліч праць. Однак студії щодо вивчення безпосередньо поля битви чи локалізації позицій окремих підрозділів залишаються одиничними. Перші плани-реконструкції поля Хотинської битви 1621 року, які з'явилися у ХІХ – на початку ХХ ст., – схематичні, без чіткої прив'язки до конкретних орієнтирів на місцевості, але, тим не менше, продовжують використовуватися науковцями і сьогодні (рис. 1, 2)⁴. Основою для реконструкцій, запропонованих згодом українськими радянськими і польськими дослідниками, зокрема Ноєм Рашбою та Лешеком Подгородецьким⁵, як є підстави припускати, був іконографічний матеріал й інформація зі щоденників (рис. 3). З-поміж іншого, скажімо, дорога на Чернівці на мапах помилково спрямована у північно-західному напрямку, тоді як насправді йде на південний захід.

Значно ближчою до реалій місцевості довкола Хотина і з вагомою деталізацією бойових позицій є схема битви під Хотиним Веслава Маєвського, яка, як

² Місце Хотинської битви 1621 р. є пам'яткою історії місцевого значення згідно Рішення Чернівецького облвиконкому № 431 від 17.10.1980.

³ М. Ільків, *Пруто-Дністровський театр бойових дій Хотинської війни 1621 р.*, [в:] *Хотин-1621: 400 років пам'яті*, ред. В. Смолій, Інститут історії України НАН України, Київ 2021, с. 125.

⁴ Усі рисунки та ілюстрації до статті знаходяться у додатку (Анекс) наприкінці поточного номера журналу. М. Nagielski, *Kampania chocimska 1621 roku*, [w:] *Chocim. 400 lat wspólnej historii = Хотин. 400 років спільної історії*, ред. А. Korytko, Polskie Towarzystwo Historyczne, Warszawa 2021, s. 86.

⁵ Н. Рашба, Л. Подгородецкий, *Хотинская война (1621 год)*, „Военно-исторический журнал” 1971, № 12, с. 82; L. Podhorodecki, *Chocim 1621*, Bellona, Warszawa 2008, s. 114.

і попередня мапа, з незначними видозмінами тиражувалася в наукових і науково-популярних виданнях (рис. 4)⁶. Основний і незаперечний орієнтир – кам'яний замок – нанесено, щоправда, помилково на лівому березі струмка-притоки вище за течією Дністра. Потоки в глибоких ярах, які охоплюють польсько-литовські позиції, не зовсім відповідають реальному стану.

Очевидно, саме ця картосхема лягла в основу трьохвимірної реконструкції Павла Мощинського (рис. 5)⁷. На ній уже вірно нанесено місце розташування Хотинського замку. Останній, щоправда, передано в сучасному вигляді, якого він набув в основному лише з початку XVIII ст. Згідно масштабу, розміри польсько-литовського табору мали б становити орієнтовно 1 км², що в рази менше від наведених у повідомленнях даних і не узгоджується з топографією місцевості. Власне місто Хотин невірно локалізовано, як і на багатьох інших планах, значно осторонь від мурованої церкви.

Сучасний український доробок донедавна представляла незначного розміру схема в навчальних атласах з історії України (рис. 6), сповнена суттєвими неточностями: дорога і, відповідно, міст передані в сучасних реаліях, а не станом на вересень-жовтень 1621 року; табори коронних і козацьких військ зображені на значній відстані один від одного – розділені Хотинном, який, як невелике поселення на захід від замку, був навмисно спалений напередодні бойових дій; невірно вказаний напрям прибуття запорозького війська, відхід армії Османа II після завершення бойових дій і т.д.

До конференції, присвяченій 390-річчю Хотинської битви, автором була підготовлена розвідка щодо локалізації на місцевості командного спостережного пункту султана Османа II на основі співставлення повідомлень писемних джерел, іконографічного й топонімічного матеріалу, польових розвідок і з характеристикою різночасових археологічних об'єктів у даному місці⁸.

Цього ж року вийшло друком фундаментальне дослідження відомого українського історика Петра Саса, присвячене Хотинській війні загалом, спершу у вигляді колективної праці⁹, а згодом – двох видань одноосібної монографії¹⁰. Інформативно об'ємний підрозділ стосується саме характеристики поля бит-

⁶ В. Лах, С. Хойнецький, *Хотинська битва 2 вересня – 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців*, „Зелена Буковина” 2005, № 1–2, с. 113; А. Федорук, *Хотинська битва 1621 року*, Золоті литаври, Чернівці 2010, с. 75.

⁷ P. Moszczyński, *Chocim 1621 – oboz warowny*, „Chwała oręza polskiego”, 23 IX 2006, nr 9 (30), s. 8–9.

⁸ М. Ільків, *Дарабани, урочище Замчище – археологічна пам'ятка та важливий турецький воєнний об'єкт у Хотинській кампанії 1621 року*, [в:] *390-річчя Хотинської битви 1621 року*, Чернівецький нац. ун-т, ред. О. Добржанський, Чернівці 2011, с. 85–92.

⁹ П. Сас, Г. Кіркенє, А. Бумблаускас, *Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу*, Балтія–Друк, Київ 2011.

¹⁰ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Інститут історії України НАН України, Київ 2011; П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Видавець О. Пшонківський, Біла Церква 2012.

ви, зокрема розташування військ і фортифікації¹¹. Опис послідовно та логічно складається з окремих частин-параграфів про табори польсько-литовської армії, запорожців, лісовчиків, а також турецькі позиції. Крім іншого, автор проводив польові обстеження Хотина й околиць, використовуючи в тому числі аерофотозйомку. Це дозволило накласти реконструйовані місця позицій учасників битви 1621 року на сучасний ландшафт¹² і, попри певне спотворення проєкції кругозору, краще збагнути логіку авторської аргументації. П. М. Сас наводить чіткі орієнтири та прив'язки на місцевості, а як основу для власної картосхеми поля битви використовує реальну топографічну основу. Технічно видозмінений варіант такої карти супроводжує відповідну статтю дослідника в десятитомному виданні *Енциклопедія історії України* (рис. 7)¹³.

Таким чином, запропонована П. М. Сасом реконструкція стала результатом першого комплексного дослідження поля битви, яка узгоджується, в основному, з наявною джерельною базою. Однак певні моменти продовжують залишатися нез'ясованими, гіпотетичними чи суперечливими між собою, як, наприклад, гігантські розміри польсько-литовського табору (8 км²)¹⁴ та ідентифікація окремих пунктів на місцевості.

Впродовж останніх років вивченням поля Хотинської битви 1621 року активно займаються наукові співробітники Державного історико-архітектурного заповідника „Хотинська фортеця”. Так, Віктор Сандуляк одним із перших звернув увагу на мис Дарабани-Замчище як місце командного пункту Османа II, а також виявив рештки земляних укріплень у південній частині м. Хотин, які можуть бути пов'язані з оборонною лінією польсько-литовського табору. Ще один хотинський дослідник Денис Позняков, опрацювавши низку писемних та іконографічних джерел і провівши поверхневе обстеження місцевості (в т.ч. з аерофотозйомкою), запропонував кілька варіантів власних реконструкцій поля битви на різних її етапах (рис. 8)¹⁵. З-поміж іншого заслуговує на увагу обґрунтування значної за розмірами території під позиціями козаків та локалізації табору лісовчиків на південно-східній околиці польсько-литовського табору, тобто в тилу запорозького війська (до 23 вересня).

¹¹ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Інститут історії України НАН України, Київ 2011, с. 232–262; П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Видавець О. Пшонківський, Біла Церква 2012, с. 242–276.

¹² П. Сас, Г. Кіркенє, А. Бумблаускас, *Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу*, Балтія-Друк, Київ 2011, с. 82–83, 87.

¹³ П. Сас, *Хотинська війна 1621*, [в:] *Енциклопедія історії України*, ред. В. Смолій, Наукова думка, Київ 2013, т. 10, с. 421.

¹⁴ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Інститут історії України НАН України, Київ 2011, с. 233; порівн.: L. Podhorodecki, *Chocim 1621*, s. 101.

¹⁵ Д. Позняков, *Реконструкція поля бою Хотинської битви 1621 р. на основі іконографічних та писемних джерел*, [в:] *Хотин–1621: 400 років пам'яті*, ред. В. Смолій, Інститут історії України НАН України, Київ 2021, с. 95–124.

Далеко не в повному обсязі використано інформаційний потенціал іконографічних джерел. З-поміж них дослідники найчастіше звертаються до відомого мідериту Джакомо Лауро „Bellum inter Polonum et Turcam anno domini MDCXXI” (1624), виданого на замовлення Папи Римського італійським типографом Людовіко Гріньяні у 1625 році. Його фото зберігається, зокрема, у Національній бібліотеці Польщі (рис. 9), а гравюри – у Національному музеї в Кракові та два екземпляри – у Ватиканській бібліотеці. Останні фактично залишаються поза увагою науковців, а саме на одному з них присутні календар воєнних подій та легенда до картосхеми, що суттєво полегшує локалізацію окремих позицій на полі бою. Гравюра була покликана максимально точно відтворити обширне поле битви з висоти пташиного польоту. Під час її виконання, очевидно, що використовувалися польові ескізи учасників подій. Відомо, наприклад, про таку роботу познанського воеводи Яна Остророга¹⁶ та його племінника Петра Опалінського: «Wyrysowaliśmy i formę obozu, jako nad Dniestrem był położony, który jest tu w tym skrupcie opisany: ale nie mogło się tak prędko dać w druk; potomkowie będą li chcieli, mogą gotową rzecz przydać do tych książek»¹⁷. Дуже ймовірно, що існували й інші зарисовки, які королевич Владислав узяв із собою в подорож Європою, зокрема до Нідерландів та Італії¹⁸.

Очевидно, на основі роботи Лауро, у свою чергу, хотинську баталію було відображено на портреті принца Владислава-Сигізмунда Вази на коні (школа Пітера Рубенса, після 1624 р.)¹⁹, а також на ще одному живописному полотні, яке приписують Пітеру Снаерсу та помилково пов’язують з облогою Відня 1529 року або Естергома 1543 року²⁰. Заслужують на увагу й інші іконографічні пам’ятки. Так, гравюра „Abbildung der großen Schlacht so zwischen Ihr Kön. May. in Polen vnd Türcken geschēhē im Sept. Ao. 1621”, виконана Хогенбергом у 1622 році, подає значну ділянку поля битви з іншого ракурсу (рис. 10). У своєрідній художній манері та немов у дзеркальному вигляді битва під Хотином передана на мініатюрі з турецької хроніки Іанізаде Надірі „Шехнаме” 1621-1622 років з Бібліотеки палацу Топкапи (рис. 11), де, попри сильний схематизм, відтворено реальні характеристики місцевості (р. Дністер, скеля в тилу військ Речі Посполитої, лісові масиви) та окреслений периметр оборони двох суміжних між собою таборів: півкруглого

¹⁶ J. Tretiak, *Historia wojny Chocimskiej (1621)*, Krakowska spółka wydawnicza, Kraków 1921, s. 114. Саме в щоденнику Остророга подано чи не найдетальніший опис табору всіх військ Речі Посполитої (*Jana hrabi z Ostroroga Dziennik wyprawy chocimskiej*, [w:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, zedr. Z. Pauli, Nakładem i drukiem J. Czecha, Kraków, 1853, s. 18–19).

¹⁷ *Ibidem*, s. 39.

¹⁸ J. Szablowski, *Portret konny królewicza Władysława Zygmunta Wazy na Wawelu jako przejaw aktualnych wydarzeń europejskich oraz jego wzory flamandzkie i włoskie*, „Folia Historiae Artium” 1979, t. XV s. 114.

¹⁹ *Ibidem*, s. 114–118.

²⁰ Виставка «Хотинська війна 1621 р.: нарративи», <https://khotynska-fortecya.cv.ua/80-0>, inf. 30 VI 2022.

– польсько-литовського, прямокутного з вазовим захистом – козацького. Відомі й інші графічні зображення, пов'язані з Хотинською битвою 1621 року, як-от на ілюстраціях у стародруках, на портретах Османа II і К. Ходкевича. Однак поле битви на них відтворено у незначному обсязі й, дуже ймовірно, в художньому стилі без відображення реалій того часу.

Отже, подальші студії щодо вивчення поля Хотинської битви і надалі залишаються актуальними. Вони можуть бути результативними лише за умови комплексного дослідження з використанням різних категорій джерел (писемних, іконографічних, археологічних, топографічних, топонімічних, ландшафтознавчих тощо) з наступною кореляцією даних між собою. Важливо враховувати максимальну можливу кількість даних про потенційні орієнтири на місцевості, співставляючи їх. Адже нерідко дослідники обирають один-два основні орієнтири (об'єкти, відстані, напрямки), вважаючи їх «чіткими» та «надійними» (наприклад, наведені у щоденниках розміри таборів чи контроль над панівними висотами), а в ході подальшої локалізації чи ідентифікації об'єктів на місцевості підтасовують під них інші дані для «узгодження» цілісної картини, що саме по собі є заздалегідь суб'єктивним підходом і породжує в кінцевому підсумку значні неточності.

Ex castris ad Chotimum²¹

Першими підійшли до Хотина підрозділи великого литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича та польного коронного гетьмана Станіслава Любомирського. Місце для облаштування укріпленого табору, що здійснювалося у середині – другій половині серпня під керівництвом голландського інженера Вільгельма Аппельмана, було обрано дуже вдало. Якщо низка аспектів щодо локалізації польових укріплень продовжують залишатися дискусійними й реконструюються дослідниками по-різному, то деякі з орієнтирів стосовно польсько-литовських позицій збереглися до наших днів і фіксуються чітко. Зокрема крайнім північним оборонним вузлом став Хотинський замок, розташований на самій стріліці скелястого мису. Станом на 1621 рік він мав дещо відмінний від сучасного вигляд: південна стіна стояла за 10–15 м північніше, мала по кутах дві круглі башти і прямокутну посередині²²; в'їзд проходив по настилу на високих кам'яних опорах, оминав південно-східну башту і через підйомний міст з'єднувався з воротами у східній куртині. Така реконструкція підтверджується як результатами архе-

²¹ *Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*, [w:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, zebrał Z. Pauli, Nakładem i drukiem J. Czecha, Kraków, 1853, s. 76.

²² Частково вціліла південно-західна (Ковальська) башта, відновлена на початку XVIII ст. разом із новими мурами, а також основа південно-східної башти із частиною куртини (М. Ільків, С. Пивоваров, Л. Михайлина, В. Калініченко, *Дослідження Хотинської фортеці*, [в:] *Археологічні дослідження в Україні 2015*, ред. Ю. Болтрик, Стародавній Світ, Київ 2016, с. 216–217).

ологічних досліджень, так і зображеннями на гравюрах і живописних полотнах XVII ст. (рис. 15)²³.

Оскільки Хотинський замок як самостійний об'єкт уже не відповідав новітнім вимогам ведення війни²⁴, то для оборони був обраний високий правий берег Дністра південніше кам'яної цитаделі. Ядром табору стало порівняно рівнинне плато площею до 2 км², яке на сході та північному сході з боку ріки обмежувалося високою і стрімкою скелею (неодноразово як захисний рубіж згадується очевидцями і відображена на іконографічних джерелах)²⁵, а на північному заході та півдні – струмками з глибокими долинами, що поросли чагарниками (рис. 12: 4). Потоки мали невеличкі притоки з потужними джерелами води, необхідної для потреб війська²⁶. Були й інші струмки, які впадали відразу в Дністер, наприклад, від джерела біля перехрестя вулиць Дністровської та Б. Хмельницького. Тобто по периметру з трьох сторін позиції були додатково захищені значними природними перешкодами і лише порівняно вузька ділянка (700 м) з напільного південно-західного боку, зі сторони дороги на Чернівці та Ясси, залишалася доступною для зручного підступу ворога.

Саме на цьому відрізку були облаштовані Польські ворота, ймовірно, в районі вул. Незалежності або дещо північніше. Відомо, що у польсько-литовському таборі налічувалося двоє воріт. Де було зроблено другі ворота, – Литовські, – дослідники висловлювали різні думки. Щодо їх локалізації на місцевості можна виділити певні орієнтири-вказівники. Так, уже в ході боїв попереду польсько-литовського табору (на значному відрізку західніше та південніше) були зведені додаткові передові укріплення, що робило оборону на цих ділянках ешелонавою. Це, зокрема, шанці Лермунта, Денгоффа, Жичевського, Любомирського та Вейгера. Останні троє були досить швидко знівельовані як от, наприклад, шанці Вейгера зрили ще в ході битви 23 вересня, коли через великі втрати і дезертирство передові позиції, згідно із рішенням військової ради, залишили²⁷. Інші окопи, зайняті німецькою піхотою, тривалий час після 1621 року залишалися осторонь подальших бойових дій і містобудівних процесів, тому збереглися довше, а їх рештки потрапили на детальну карту Хотина і його найближчих околиць

²³ О. Масан, Ю. Мисько, *Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел*, [в:] *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, ред. Г. Кожолянко, Чернівці 2009, т. 2 (28), с. 13–17.

²⁴ А. Федорук, *Хотинська битва 1621 року*, с. 26.

²⁵ Стрімкий схил каньйоноподібної долини Дністра зі скелястими урвищами, які в народі називають «Стінка», має протяжність на цій ділянці 1,7 км та відносну висоту до 60 м.

²⁶ На думку сучасників, погана якість «нездорової отруйної вапнякової води» спричинила масові та серйозні хвороби серед військових (П. Сас, *Чи потерпали учасники Хотинської битви 1621 р. від чуми?*, [в:] *Хотин-1621: 400 років пам'яті*, ред. В. Смолій, Інститут історії України НАН України, Київ 2021, с. 72).

²⁷ В. Лах, С. Хойнецький, *Хотинська битва 2 вересня – 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців*, с. 121; П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Інститут історії України НАН України, Київ 2011, с. 255.

голландського гравера Якоба ван дер Шлея („Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie”, 1769 р.). Так, на південних підступах до основного табору 4 і 7 вересня укріпилися підрозділи під командуванням полковників Денгоффа і Лермунта. Зі щоденника Я. Собеського довідуємося, що їх фланги стикалися між собою і прямували до запорозьких позицій²⁸. Обидва шанці зображено на гравюрі Лауро (у районі позначень, відповідно, „СС” і „DD”), а їх місце розташування та конфігурація збігаються із рештками укріплень на плані 1769 року (рис. 13: 1, 2)²⁹. Остання ж картографічна праця, як на свій час виконана дуже ретельно і детально, дозволяє з великою точністю локалізувати ідентифіковані об'єкти на сучасній топооснові (рис. 14).

Ще одним орієнтиром слугують видолинки, позначені на плані Лауро дещо попереду й ліворуч від крайніх позицій Денгоффа (рис. 9). Вони порослі деревами і тягнуться прямо на південь до пагорба в уроч. Замчище, на якому поруч з командним пунктом султана була зведена оглядова вежа та мінарет водночас. Тому ці видолинки на мідериті варто ідентифікувати з верхньою течією струмка з його притоками, який по чимраз глибшій долині тече до Дністра, петлею омиваючи мисоподібний пагорб Замчище³⁰. Саме ділянку підвищення місцевості по лівий берег біля витоків цього потоку й контролювала німецька піхота. Протяжність шанців Денгоффа становила, таким чином, близько 610 м, а Лермунта – не менше 630 м (крайня південно-східна околиця сучасного м. Хотин). Звідси бачимо майже в чотири рази більшу концентрацію піхоти на відрізьку фронту на перших позиціях, що було зумовлено важливим значенням саме цього напрямку, передовим характером шанців та відсутністю природних перешкод для атак ворога.

За гравюрою Лауро, попереду окопів Денгоффа висунуто три бастей³¹, призначені, очевидно, для позицій трьох гармат, про які згадує Я. Остророг³². На

²⁸ *Jakoba Sobieskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*, [w:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, zebr. Z. Pauli. Nakładem i drukiem J. Czecha, Kraków, 1853, s. 131, 134; П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Інститут історії України НАН України, Київ 2011, с. 243.

²⁹ На гравюрі використано різні позначення для старих і діючих фортифікацій. Перші передано дрібними штрихами по контуру в такому ж стилі як рельєф на місцевості, тоді як другі наведені суцільними жирними лініями (як позначені літерами „L”, наприклад).

³⁰ Нижня течія та гирло цього струмка (у народі – р. Потік) теж позначені на плані Лауро, де його русло відмежовує в долині Дністра із півночі нижній табір турецького війська. Останній фактично співпадав із територією зараз затопленого водами Дністровського водосховища с. Дарабани й займав площу близько 0,8 км² (див. М. Ільків, *Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. в Пруто-Дністровському межиріччі*, [в:] *XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни*, ред. О. Добржанський, Чернівецький національний університет, Чернівці, 2021, с. 16).

³¹ Що собою достеменно являли земляні укріплення військ Речі Посполитої (бастей чи бастіони, наприклад) без чітких повідомлень писемних джерел і матеріалів археологічних досліджень однозначно говорити складно і передчасно. На основі мідериту Лауро попередньо можна вести мову про оборонні рови і вали з бастеями (в т.ч. ронделями) і реданами.

³² *Jana hrabi z Ostroroga Dziennik wyprawy chocimskiej*, s. 19.

карті 1769 року нанесено рештки тільки двох півкруглих виступів з лінії фронту – лівого та центрального (рис. 13: 1). Крайній правий рондель з північного заходу з прилеглим відрізком шанців уже був знівельований, оскільки перешкоджав рухатися основною дорогою через струмок на північ. Скоріш за все, порівняно зручна дорога тут проходила і раніше, адже, що вагомо для подальшої локалізації: „bardzo potrzebne szance na gorze przed brama jmcі p. hetmana wielkiego”, для чого навіть зруйнували дерев’яну монастирську церкву³³. Тобто шанці Денгоффа у першу чергу мали прикривати Литовські ворота табору, які й були облаштовані на цій дорозі (рис. 13: 5). Остання збереглася на ділянці перетину водної перешкоди по сьогодні та фактично збігається з вул. М. Лисенка.

Можна погодитися з думкою, що ворота, як найбільш вразливі ділянки лінії оборони, додатково мали б прикривати фланкові укріплення, під роль яких на мідериті Лауро найбільше підходять спарені округлі виступи на зразок бастей на західному та південно-західному фасі табору³⁴. Саме ці відрізки внутрішнього периметру оборони, згідно гравюри, були посилені гарматами. Артилерія, як прикриття табірних воріт, показана також на мініатюрі з рукопису „Şehnâme-i Nâdirî”.

Отже, польсько-литовський табір розташовувався між скелястим берегом Дністра і двома струмками, сягаючи із напільної сторони перехрестя сучасних вулиць Лесі Українки та Незалежності. Передові шанці Жичевського, Любомирського та Вейгера були винесені, припускаємо, на кількесот метрів – максимум до району перехрестя вулиць Кліща та Незалежності (рис. 12: 5). Далше на південний захід на вододільному плато пролягала заболочена місцевість, звідки беруть свої витoki три струмки. І сьогодні тут досить вогко, а в районі між вулицями Галкіна та Незалежності, Дудніченка і Васильєва влаштовано ставки-копанки.

Неодноразово використовувалися рештки польсько-литовського табору згодом. Наприклад, у 1633 році військо силістрійського бейлербея Абаза-паші по дорозі на Кам’янець зупинилося в місцевості під назвою Старий Табір біля фортеці Хотин³⁵. Цей же табір, але зі суттєвою модернізацією, використали турки під командуванням Гусейна-паші в 1673 році проти армії Яна Собеського. Цікаво і важливо для реконструкцій, що турки зайняли старий польсько-литовський табір, їх християнські піддані, – підрозділи молдавського та валаського господарів, – розмістилися на місці козацьких позицій, а самі поляки – навпаки, отаборилися за старими турецькими шанцями 1621 року³⁶, що знайшло відобра-

³³ *Jakoba Sobieskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*, s. 131; *Летописи Хотинского похода. Летопись Иоахима Ерлыча*, „Военно-исторический вестник” 1910, № 1–2, с. 43.

³⁴ Д. Позняков, *Реконструкція поля бою Хотинської битви 1621 р. на основі іконографічних та писемних джерел*, с. 108.

³⁵ М. Наїма, *Гусейнові городи у витязі історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)*, пер. О. Галенко, О. Кульчинський, Вид-во Жупанського, Київ 2016, с. 113.

³⁶ F. Dupont, *Pamiętniki do historii życia i czynów Jana III Sobieskiego Króla Polskiego*, Nakładem Swidzinskiх, Warszawa 1885, t. VIII, s. 45, 275; D. Orłowski, *Chocim 1673*, Bellona, Warszawa 2007, s. 85.

ження в багатому іконографічному матеріалі, насамперед, праці Ромейна де Хоге 1674 р. (рис. 15). Як бачимо з гравюри, укріплений табір у центрі майже півколом займає той же підвищений берег Дністра між двома великими ярами.

Окремим оборонним пунктом у 1621 році стала мурована Свято-Миколаївська (Красна) церква, що знаходиться за 630 м на захід від замку по вул. Кутузова та слугує надійним орієнтиром (рис. 12: 1). Храм було споруджено, ймовірно, у проміжку між 1473 і 1475 роками, після чого він зазнав певної перебудови³⁷. У 1621 році ця мурована церква стала автономним осередком оборони, захисники якого, – угорська піхота під командуванням Михайла Кохановського, – кілька разів відбивали турецькі атаки, особливо значну з перемінним успіхом 7 вересня. Зі сходу між церковним подвір'ям і дорогою збереглися, очевидно, сліди укріплень у вигляді помітного уступу рельєфу. За гравюрою Лауро, оборонний рів перед насипом валу довкола храму був заповнений водою, достовірність і взагалі можливість чого потрібно перевіряти польовими дослідженнями. Скоріш за все, ці укріплення мали вигляд редуту³⁸. Безпосередньо навколо церкви розташовувалося власне місто, яке поляки напередодні воєнних дій спалили, щоб турки не використали забудову для прикриття чи прихованого підступу. Воно займало мис площею до 30 га між злиттям струмків. Саме цей кут населеного пункту згодом позначався на мапах і зараз носить назву Старе Місто. Не виключено, що з південного заходу його прикривав Траяновий вал, де згодом постав ретраншемент. Даний відрізок укріплень відобразився на карті Хотина ще 1850-х років (у районі сучасних вулиць Репіна і Першотравневої). Окремі будівлі чи, можливо, й цілі комплекси споруд були також за цими межами, як от, монастир із дерев'яною церквою, великий „костельний” сарай і мала шопа, глинобитна хатина, в якій розмістився королевич Владислав (очевидно, у таборі неподалік Литовських воріт³⁹) тощо. Дві такі будівлі, що використовувалися для потреб польсько-литовського командування, зображені посеред табору й на гравюрі Лауро (позначення „D” і „F”). Однак чи вони відносилися тоді до власне Хотина, чи до інших населених пунктів поряд, які з плином часу влилися до територіально-адміністративної структури міста, сказати складно. В будь-якому випадку на даний момент немає підстав продовжувати місто того часу безпосередньо на південь від Хотинського замку, з його напільного боку, як це подано на деяких реконструкціях. Впродовж багаторічних археологічних досліджень жодних матеріалів, які б на це вказували, не виявлено.

На певній відстані навколо церкви, згідно мідериту Лауро, проходила дорога, яка звивисто прямувала на захід і повертала на південний захід. Очевидно, вона

³⁷ М. Чучко, *Православні культові споруди Хотина в XV-XVIII ст.*, [в:] *390-річчя Хотинської битви 1621 року*, ред. О. Добржанський, Чернівецький національний університет, Чернівці 2011, с. 226–227.

³⁸ Д. Позняков, *Реконструкція поля бою Хотинської битви 1621 р. на основі іконографічних та писемних джерел*, с. 110.

³⁹ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Інститут історії України НАН України, Київ 2011, с. 242.

піднімалася на вододіл, оминаючи пересічні форми рельєфу і далі вела на південь, була основним шляхом на Чернівці та Ясси. Обабіч дороги двома скупченнями (біля церкви та позначення „Т”) зображено 9 конусоподібних підвищень на зразок курганів – ймовірно, решток спаленої забудови міста. Саме в тому районі зафіксовано будівлі Хотина й на більш пізніх гравюрах і полотнах, присвячених битві 1673 року.

Осторонь решти польсько-литовського війська стали лісовчики, які налічували 1200-1300 осіб на чолі з полковником Станіславом Русиновським. Свої позиції, укріплені шанцями, вони облаштували південніше крайнього лівого флангу литовських військ (на гравюрі Лауро – в районі позначення «ОО») неподалік ріки – «Rusinowski, Lisowczyk, oparł się o brzegi Dniestrowe»⁴⁰ (рис. 14: 4).

«Sahajdaczny z molojcami dabrowy okrywa»⁴¹

Прорвавшись крізь татарські війська і відбиваючи перманентні атаки ворога, козаки Війська Запорозького увечері 1 вересня зупинилися за одну милю від польсько-литовського табору. Однак через наростаючу турецько-татарську небезпеку припинили укріплюватися й об'єдналися з рештою військ Речі Посполитої під Хотином, ставши на відстані пострілу з лука «над Дністром у долині»⁴². Не виникає сумнівів, що козацький табір був розташований на південний схід від польсько-литовського обозу нижче за течією Дністра, займаючи порівняно низьку рівнинну берегову терасу. Проте його розміри й межі розташування на місцевості реконструюються дослідниками по-різному. Острів на Дністрі, зображений на плані Лауро навпроти табору запорожців, не може слугувати надійним орієнтиром⁴³. Справжнього острова на р. Дністер у цьому районі не було, про що свідчить багатий картографічний матеріал XVIII – першої половини ХХ ст.⁴⁴ З огляду на те, що ця ділянка русла заштрихована на мідериті під водну поверхню і не має чіткого контуру, скоріш за все, треба говорити про косу, яка може зникати, наміватися, зміщуватися чи не після кожного паводку і мало придатна для просторової прив'язки.

⁴⁰ Т. Ковалець, „*To wojsko rozłożone tarczą obozowi...*” Військо Запорозьке у Хотинській битві 1621 р. за діаріушем Яна Рудоміні-Дусяцького, [в:] *Хотин-1621: 400 років пам'яті*, ред. В. Смолій, Інститут історії України НАН України, Київ 2021, s. 235, 244.

⁴¹ Т. Ковалець, „*Дума хотинська*” – малознане джерело до історії великої битви 1621 р., [в:] *Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 р.)*, ред. О. Добржанський, ДІАЗ „Хотинська фортеця”, Хотин 2013, с. 85, 89.

⁴² *Jakoba Sobieskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*, s. 125; П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Інститут історії України НАН України, Київ 2011, с. 254.

⁴³ Для порівняння: П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Інститут історії України НАН України, Київ 2011, с. 245, 248–249.

⁴⁴ Навпроти Хотина вище за течією було два острови, які затоплені водосховищем. Див., напр., Є. Буйновська, Д. Позняков, *Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани*, ФОП Буйницький О. А., Кам'янець-Подільський 2018, с. 10–14, 16, 41, 42, 69, 82, 103.

Табір запорожців під Хотином мав прямокутну форму, був оточений по периметру рядами возів, а найменш фортифікованою східною стороною примикав до Дністра (рис. 9, 14). Деякі дослідники вважають, що табірних воріт у запорозьких позиціях не було (рис. 7)⁴⁵. Проте немає підстав не вірити мініатюрі з „Şehnâme-i Nâdirî”, на якій у козацьких укріпленнях, як і в польсько-литовських, показано двоє воріт (рис. 11). Де вони локалізувалися в таборі конкретно, даних немає, як і не виділено їх з поміж укріплень на гравюрі 1624 р. Ймовірно, вони були біля південно-західного і північно-західного кутів, де на мідериті Лауро присутні розриви у валках табірних возів (рис. 9). У першу чергу вони були потрібні у випадку атаки з використанням кінноти.

Крайня південна лінія оборони козаків, безсумнівно, відзначена на плані Лауро яром⁴⁶, додатково посиленим, очевидно, штучним обкопуванням. Вздовж нього був насипаний вал і встановлено гармати. Складно погодитися з думкою П. М. Саса, що цей яр проходив перпендикулярно до Дністра „на відстані понад тисячу метрів на північ від гори Городище (Замчисько)” й, відповідно, північна частина сучасного с. Анадоли заходить на територію запорозького табору. У результаті такого варіанту реконструкції цієї ділянки поля битви загальна довжина табору союзників від замку й до яру в Анадолах вийшла понад 5 км⁴⁷, що суперечить повідомленням джерел і попереднім обчисленням дослідника. Табір запорожців довелося немов вклинювати у розташування польсько-литовських військ. Запропонована реконструкція також суперечить факту, що Я.-К. Ходкевич наказав споруджувати укріплений табір виключно для власного війська, не враховуючи запорожців, які прибули під Хотин пізніше і поспіхом почали окопуватися осторонь. Тоді б у крайніх південно-східних позиціях литовців опинилася зовсім незахищена ділянка в кількисот метрів, спрямована якраз у напрямку прибуття ворога. Немає підстав вважати, що Я.-К. Ходкевич не довів до кінця свою лінію оборони в напрямку Дністра, цілком зімкнувши, таким чином, периметр оборони. Це слабе місце в загальній реконструкції П. М. Сас намагається пояснити версією про „резервування” польсько-литовським командуванням певного відрізка дністровської долини на лівому фланзі своєї оборони для козацького стану⁴⁸.

По-друге, відстань між ворожими таборами становила близько півмилі⁴⁹, тоді як від турецьких позицій до вказаного вище яру протяжність лише більше одного кілометра. З своєї батареї на високому мису Замчище турки б легко обстрілювали запорозькі позиції у долині. Більше того, навіть особисто султан у своєму командному пункті був би в потенційній небезпеці ураження козаць-

⁴⁵ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Інститут історії України НАН України, Київ 2011, с. 252–253.

⁴⁶ *Ibidem*, с. 249.

⁴⁷ *Ibidem*, с. 250–251.

⁴⁸ *Ibidem*, с. 248.

⁴⁹ *Ibidem*, с. 259.

кою артилерією. Зрештою, вказаний яр, зовсім незначних розмірів по ширині та глибині, якщо і був у давнину, то ще меншою природною перешкодою. Натомість порівняно значних розмірів яр (до 20 м завширшки і 3 м глибиною) проходить вздовж північної околиці с. Анадоли (кінець вул. Яцюка). Важливо, що у верхів'ї він розходиться на окремі відроги так, як ми це бачимо на мідериті Лауро у південно-західному куті козацьких позицій. Тому саме цей яр варто вважати крайнім південним рубезем козацьких позицій (рис. 13: 3). Відстань від цього яру, – найбільшого у пониженій ділянці річкової долини, – до Хотинського замку дорівнює 3,9 км, тобто рівно половині великої польської милі (7810 м). Саме таку довжину табору вздовж Дністра наводить Ян Остророг⁵⁰. Він враховував при цьому, як впливає з контексту подальшого опису, не лише польсько-литовські позиції⁵¹, а територію розташування всіх підрозділів Речі Посполитої із Військом Запорозьким включно⁵². Звісно, що розміри табору автор щоденника міг знати досить приблизно, але також не можна відкидати можливості доволі точної як на свій час топографічної розвідки і зйомки місцевості, особливо при плануванні інженерних робіт з облаштування табору та зведення моста через ріку⁵³. На можливість використання якихось технічних приладів може вказувати в т.ч. зображення «компаса» для орієнтування за сторонами горизонту гравюри Лауро (біля укріплення у Бразі)⁵⁴, а також вельми точне визначення загальної довжини таборів військ Речі Посполитої, до того ж по пересічній місцевості. Такі польові обміри з допомогою елементарного кутомірного приладу було найлегше виконати з підвищеної ділянки порівняно рівнинного лівого берега Дністра, де проглядався весь північно-східний край позицій ворогуючих сторін. Саме з такого ракурсу, до річі, подано зображення на гравюрі та мініатюрі. Настільки вигідну позицію з часом оцінили й турки, переправивши на протилежний берег частину артилерії для ефективнішого обстрілу противника.

⁵⁰ *Jana hrabi z Ostroroga Dziennik wyprawy chocimskiej*, s. 18–19.

⁵¹ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Інститут історії України НАН України, Київ 2011, с. 236–237.

⁵² Д. Позняков, *Реконструкція поля бою Хотинської битви 1621 р. на основі іконографічних та писемних джерел*, с. 101.

⁵³ Міст до с. Брага на подільському березі був збудований біля Хотинського замку, трохи нижче за течією від гирла струмка (рис. 9). Крім надійного прикриття зі сторони цитаделі, русло ріки в цьому місці було помітно вужчим через наноси цієї невеликої правої притоки.

⁵⁴ М. Ільків, *Портативний сонячний годинник із Хотинської фортеці: атрибуція, особливості використання, просторово-часовий контекст*, Технодрук, Чернівці 2019, с. 95. Прилад з магнітною стрілкою, як видається на перший погляд, досить неточно вказує на місцевості сторони горизонту. Наприклад, за показами компаса, козацький табір розташований східніше польсько-литовського (рис. 9), тоді як насправді – на південь та південний схід (рис. 12, 14). Однак, той же напрям, що на гравюрі, фіксують і писемні джерела: „Góry, które na obóz od wschodu patrzą, Okryli Zaporoscy” (Т. Ковалець, „*To wojsko rozłożone tarczą obozowi...*” *Військо Запорозьке у Хотинській битві 1621 р. за діаріушем Яна Рудоміні-Дусяцького*, s. 239). Ймовірно, тут варто враховувати похибку на магнітне схилення.

З одного боку козакам по залишковому принципу дісталася для позицій територія, яка із довколишніх висот легко б прострілювалася ворогом. Проте сам укріплений табір як спосіб ведення бою був ефективним лише на рівнинній місцевості, якої довкола обмаль. Тільки прирічкова тераса Дністра оптимально відповідала цій вимозі. Навряд запорозьке військо могло настільки ефективно отаборитися в іншому місці біля польсько-литовських позицій, в т.ч. й на їх правому фланзі⁵⁵. Горбиста місцевість з пересічним характером рельєфу північніше Хотинського замку закінчується через 1 км вище за течією Дністра, де змінюється низькою рівнинною і широкою терасою. Настільки віддаляти козацьке військо від польсько-литовського було б, звісно, стратегічним прорахунком.

Північний край запорозького обозу доходив до наступного значного яру – «окопу» лісовчиків з насипаним валом, за яким берег Дністра поступово ставав дедалі вищим (рис. 13: 4). Вагомим орієнтиром для цього північного рубежу є згадуваний шанець Лермунта, який, як бачимо на мідериті 1624 р., лівим флангом стикується з північно-західним кутом козацького табору (рис. 13: 2). За повідомленням Я. Собеського, ліве крило піхоти Лермунта прилягало саме до козацького табору⁵⁶. Отже, зважаючи на два окреслені орієнтири, табір Війська Запорозького мав довжину вздовж течії ріки близько 850 м. Стосовно ж його ширини можна загалом погодитися з думкою П. М. Саса, що протяжність по фронту була 400-450 м⁵⁷, і могла максимально становити у південній частині 500 м. Саме такою була ширина рівнинної тераси і прибережної смуги Дністра в цьому місці до підняття рівня води Дністровським водосховищем⁵⁸. Із заходу низовина обмежувалася значним схилом. Ще одним орієнтиром щодо такої ширини обозу козаків є зображення північної частини «нижнього» табору на згадуваній гравюрі Р. де Хоге, на якій чітко видно, що його західний вал проходить приблизно посередині між руслом Дністра і Траяновим валом (рис. 15).

Траяновий вал хоч і не фігурує в опрацьованих джерелах про події 1621 року, але слугує додатковим орієнтиром для локалізації міста Хотина і козацького табору. Вал зберігся на висоту до 1,35 м при ширині 9 м, містить рештки поперечних дубових колод і значну домішку дрібного каміння. Відомий дослідник Змієвих і Траянових валів Михайло Кучера вважав, що укріплення функціонувало в добу середньовіччя і, можливо, було пов'язане з Хотинською фортецею⁵⁹. Вагомих доказів для цього немає, як і прямого функціонального зв'язку з Хо-

⁵⁵ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Інститут історії України НАН України, Київ 2011, с. 248.

⁵⁶ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, с. 243; Ю. Мицик, *Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст.*, „Архіви України” 2004, № 1–2 (253), с. 109.

⁵⁷ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, с. 251, 252.

⁵⁸ Русло р. Дністер до появи водосховища мало ширину орієнтовно 155 м у районі м. Хотин, розширювалося до 205 м навпроти с. Анадоли та до 230 м біля с. Дарабани при зменшенні глибини в середньому від 3 м до 1,7 м.

⁵⁹ М. Кучера, „Траянові” вали Середнього Подністров'я, „Археологія” 1992, № 4, с. 52–53.

тинським замком чи фортецею⁶⁰. Вал розпочинався як мінімум у північній частині сучасного населеного пункту, про що йшлося вище, проходив паралельно до Дністра на південну околицю (вул. Просвірина), доходить до сучасної дороги на с. Анадоли (орієнтовно вздовж горизонталі 200 м н.р.м.)⁶¹, де під тупим кутом повертає на південний схід до городища Дарабани-Замчище. Перервавшись у межах останнього, Траяновий вал знову продовжується від напільного валу з ровом і йде вздовж уступу високої берегової тераси Дністра. Тобто первинно загальна протяжність цієї оборонної лінії становила не менше 8,7 км і проходила через позиції військ Речі Посполитої та Османської імперії (рис. 14: 10). Рів розташований на схилі нижче основи насипу⁶², тобто вістря оборони було спрямоване на північний схід для захисту високого правого берега Дністра від потенційної небезпеки з лівобережжя. При цьому Хотинська фортеця і високий скелястий берег ріки південніше від неї знаходяться далеко за межами цієї лінії та, відповідно, первинно навряд чи могли бути пов'язаними. З іншого боку не можна відкидати можливості вторинного пристосування валу містянами і запорожцями для власних оборонних потреб. У польсько-литовському таборі вал навпаки перешкоджав швидкій передислокації підрозділів, а у випадку прориву міг бути успішно використаний ворогом, через що був зритий. Свідченням, що Траяновий вал справді перетинав дану територію, є примикання його відрізка до північної частини укріплень табору вже на правому березі струмка / яру, що добре видно на гравюрі 1674 року (рис. 15: 6).

Згідно із запропонованою реконструкцією, табір Війська Запорозького мав порівняно невеликі розміри – приблизно 0,4 км². Це, на перший погляд, серйозно дисонує з даними Прокопа Збігневського про те, що 1 вересня запорозькі козаки «стали на півмилі табором своїм»⁶³. Однак такої відстані не було навіть між крайніми польсько-литовськими і турецькими позиціями, оскільки смуга між противниками на цій ділянці фронту дорівнювала 2,9 км. Це б суперечило також згаданому факту про відстань приблизно у півмилі між таборами ворогуючих сторін, яку б цілком заповнили на півдні запорожці. З іншого боку, чисельне військо з обозом і кіньми не могло ефективно розташуватися на досить обмеженій території. Тому, очевидно, після перших атак турків запорожці скоротили

⁶⁰ Краще аргументована гіпотеза Бориса Тимощука, що Траянові вали у межах Чернівецької області, в т.ч. хотинський, були споруджені в пізньоримський час (Б. Тимошук, *Зустріч з легендою*, Карпати, Ужгород 1974, с. 27–32). Щодо хотинського Траянового валу зафіксовано таку стратиграфію: рештки наземного житла трипільської культури – напільний рів та вал городища Дарабани-Замчище – Траяновий вал. Тому поки впевнено можна говорити лише про дуже широкі хронологічні межі для цієї пам'ятки – доба раннього заліза – 1621 р.

⁶¹ Біля дороги Хотин-Анадоли на вершині валу встановлено залізобетонний охоронний знак пам'ятки археології.

⁶² М. Кучера, „Траянові” вали Середнього Подністров'я, „Археологія” 1992, № 4, с. 52–53.

⁶³ *Prokopa Zbigniewskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*, [w:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, zebra. Z. Pauli, Nakładem i drukiem J. Czecha, Kraków, 1853, s. 44.

протяжність своїх позицій на північ, сформувавши компактне укріплене ядро з ровів, валів і возів. Крім цього, припускаємо, частина козаків зайняла позиції західніше табору вздовж відрогів яру й річкову долину біля півніжжя скель східніше польсько-литовських військ (близько 15 га). До затоплення водосховищем ця берегова тераса, вздовж якої йшла давня дорога, мала ширину 30-150 м. Вона була добре захищена з усіх боків, але легко прострілювалася з протилежного берега Дністра. Це б могло пояснити настільки «розтягнуту» локалізацію стану заporожців, зазначену в щоденнику.

Крім того, потрібно враховувати факт, що з першого ж дня боїв під Хотиним К. Ходкевич направив піхоту, передовсім німецьку, для посилення козаків в умовах жорсткого натиску турків. Так, учасник битви Й. Ерлич згадує про 4 тис. чоловік⁶⁴. Очевидно, мова йде про підрозділи Денгофа та Лермунта, які тут же згодом й окопалися. Очевидці подій також нерідко зазначали, що запорожці й надалі діяли спільно з німецькою піхотою на цій ділянці фронту. Тому є підстави вважати, що шанці Денгофа й Лермунта, які були покликані виконувати досить вузьке й конкретне завдання, – додатково прикривати Литовські ворота, – фактично вклинювалися на зайняту козацьким військом територію. Та й самостійно тримати оборону на такому обширному відрізку і на значній відстані від основного табору німецької піхоти було не під силу. В одному зі щоденників йдеться, скажімо, що долина біля Дністра, яка була відведена під запорозький табір, „Aż przy bramie litewskiej w rów się opierała”, а козаки прикривали Литовські ворота від турецької кавалерії⁶⁵.

У ході битви табір Війська Запорозького зазнавав певних змін. Так, потерпаючи від дедалі потужнішого й ефективнішого обстрілу турецьких гармашів з подільського берега, козаки вночі 23 вересня перенесли свій табір на вищу ділянку долини Дністра. Вони зрили старі шанці й облаштували свої позиції на пагорбі, зімкнувши лінію оборони з німецькою піхотою Денгофа. Відповідно, став доступним для штурму табір лісовчиків⁶⁶. Міг мати місце певний конфлікт запорожців із лісовчиками, які, використовуючи козаків як прикриття, не надавали необхідної військової підтримки⁶⁷. Проте такий важливий тактичний крок, як переміщення бойових позицій, не можна пояснити лише цим фактором. Очевидно, це була узгоджена із польсько-литовським командуванням передислокація⁶⁸, пов'язана із зменшенням периметру оборони сил Речі Посполитої загалом, в т.ч.

⁶⁴ *Летописи Хотинського походу. Летопись Іоахима Ерлыча*, с. 41.

⁶⁵ Т. Ковалець, „*To wojsko rozłożone tarczą obozowi...*” *Військо Запорозьке у Хотинській битві 1621 р. за діарієм Яна Рудоміни-Дусяцького*, с. 241, 254.

⁶⁶ *Prokopa Zbigniewskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*, s. 56; *Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*, s. 97; *Jakoba Sobieskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*, s. 150.

⁶⁷ *Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*, s. 97.

⁶⁸ *Летописи Хотинського походу. Описання Хотинського походу по Нарушевичу*, „Военно-исторический вестник” 1910, № 3–4, с. 138; Негативно відгукувався про таку передислокацію табору Війська Запорозького С. Любомирський, який особисто займався артилерійським

й одночасне полишення окопів Вейгера. На вагомість цієї операції вказують повідомлення учасників боїв з польської сторони, а також згадка в хроніці Наїми: „... кяфіри залишили табір, що на березі річки Турла, викопали глибокий рів у лісі на горі і там укріпилися”⁶⁹. Тоді, ймовірно, козакам став у пригоді Траяновий вал, що на цей раз вже обмежував їх позиції зі сходу і, спрямований ровом у бік Дністра, міг повторно використовуватися в оборонних цілях⁷⁰.

Таким чином, запорожці перемістилися на підвищення на південний захід та зайняли фронт оборони між лівим (південним) крилом шанців Денгофа і табором лісовчиків, майже залишивши в своєму тилу окопи Лермунта (рис. 14: 5a). Крайнім південним рубежем їх оборони стало верхів'я бокового яру, який дугоподібно повертає на північний захід і вздовж лівого берега має валоподібне підвищення завдовжки 250 м. Після зміни позиції, слід гадати, козаки залишили також затоплену зараз низинну ділянку дністровської долини західніше польсько-литовського табору. Це, звісно, послабило обороноздатність на цьому напрямку і в перспективі під час генерального штурму 28 вересня спровокувало спроби чи принаймні демонстрацію наміру з боку татар форсувати Дністер для удару з південного сходу.

Висновки

Польсько-литовсько-козацька армія Речі Посполитої у 1621 році стала табором у районі західної, центральної та південної частини сучасного м. Хотин, на його південних околицях, а також на північ від сучасного с. Анадоли.

Польсько-литовські війська зайняли високе плато правого берега Дністра, яке плавно понижується на північний схід та має низку джерел і невеликих струмків. На значному периметрі ця територія була добре захищена природними перешкодами: високий скелястий берег на північному сході, струмки в глибоких долинах із північного заходу та півдня. Таким чином, табір польсько-литовських військ займав площу до 2 км². В основному його по периметру захищали нерегулярної конфігурації укріплення, у яких було двоє воріт: Литовські – на пониженій ділянці у південній частині табору (район сучасної вулиці М. Лисенка); Польські – на підвищеній рівнинній території у західній частині табору, з напільної сторони (в районі вул. Незалежності). Довкола головного табору на незначній відстані розташовувалися передові укріплені позиції – від замку й церкви на півночі й північному заході до стану лісовчиків на південному сході розмірами орієнтовно 0,15 км². З урахуванням контрольованої ними території площа дислокації польсько-литовської армії могла сягати до 3,5 км².

придушенням вогню гармат Гусейна-паші по козацьких позиціях (*Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*, s. 97; *Prokopa Zbigniewskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*, s. 56).

⁶⁹ М. Наїма, *Госейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)*, с. 77.

⁷⁰ Саме на цій ділянці Траяновий вал найкраще зберігся на найбільшу висоту, що також може бути наслідком його повторного використання і підсилення козаками.

Поруч на південному сході Військо Запорозьке облаштувало власні бойові позиції. Вони склалися передусім з укріпленого возового табору прямокутної форми розміром близько 0,4 км² на низькій рівнинній терасі Дністра, який мав двоє воріт. Також козаки зайняли оборону на пологому схилі вздовж складок рельєфу в західному напрямку, аж до окопу німецької піхоти Лермунта. Саме на цю підвищену ділянку дністровської долини перенесли табір уночі 23 вересня. Загальна площа розташування запорожців сягала в межах 1,1–1,7 км², а зайнята всіма військами Речі Посполитої територія, відповідно, навряд чи могла перевищувати 4,5 км².

Подальше опрацювання писемних й іконографічних джерел, польові дослідження (насамперед археологічні) дозволять в майбутньому уточнити локалізацію та характеристики різних об'єктів на Пруто-Дністровському театрі бойових дій 1621 року загалом і на полі Хотинської битви зокрема.

Lokalizacja wojsk Rzeczypospolitej Obojga Narodów na polu bitwy pod Chocimem w 1621 r.

Streszczenie: Bitwa pod Chocimem w 1621 r. stała się ważnym wydarzeniem w historii Europy. Integralnym elementem pozwalającym na zrozumienie jego treści i przebiegu jest badanie pola walki, w szczególności rozmieszczenie oddziałów walczących stron na tym terenie. W XIX i na początku XXI wieku badacze zaproponowali kilkanaście opcji rekonstrukcji pola bitwy, w tym rozmieszczenie wojsk Rzeczypospolitej. Większość rekonstrukcji ma charakter schematyczny, co uniemożliwia jednoznaczne odniesienie się do otoczenia i pełne ukazanie przebiegu konfrontacji. Studiując źródła pisane, ikonograficzne, archeologiczne, porównując dane topograficzne i toponimiczne, proponuje się nową wersję rekonstrukcji kluczowej części pola bitwy, zajętej do obrony przez wojska polsko-litewskie i kozaków zaporoskich. Położenie wojsk jest wykreślone na podstawie szczegółowej topografii.

Stanowiska wojsk Rzeczypospolitej znajdują się na obszarze około 4,5 km² w granicach współczesnego miasta Chocim i na jego południowych obrzeżach. Składały się z następujących części: obozu wojsk polsko-litewskich, oddzielnych fortyfikacji wysuniętych (zamek murowany, most przeprawowy na Dniestrze i fortyfikacja przed mostem, cerkiew murowana, szance Weyhera, Lubomirskiego, Zyczewskiego, Denhoffa i Lermonta, obóz lisowczyków), obóz Wojska Zaporoskie oraz odcinki frontu zajęte przez kozaków. Informacyjność źródeł jest oczywiście większa w stosunku do stanowisk polsko-litewskich w porównaniu z kozackimi.

Nowym krokiem w badaniach pola bitwy chocimskiej z 1621 r. powinny być przede wszystkim badania archeologiczne.

Słowa kluczowe: Chocim, pole bitwy 1621, obóz, Rzeczpospolita Obojga Narodów, Kozacy Zaporoscy, Imperium Osmańskie

Localization of the troops of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the field of the Khotyn battle in 1621

Abstract: The Battle of Khotyn in 1621 became an important event in the history of Europe. The study of the battlefield is an integral component for understanding its content and course, in particular, the localization of the troops of the opposing sides in the area. During the 19th and early 21st centuries researchers proposed about a dozen options for reconstruction of the battlefield, including placement of troops of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Most of the reconstructions are schematic, which makes it impossible to make a clear reference to the environment and to fully reveal the course of the confrontation. By studying written, iconographic, archaeological sources, comparing topography and toponymy data, a new version of the reconstruction of the key part of the battlefield, occupied for the purpose of defense by Polish-Lithuanian troops and Zaporizhzhya Cossacks, is proposed. The location of the troops is plotted on a detailed topographical basis.

The positions of the troops of the Polish-Lithuanian Commonwealth are located on an area of about 4.5 km² within the boundaries of the modern Khotyn and on its southern outskirts. They consisted of the following parts: a camp of Polish-Lithuanian troops, separate advanced fortifications (a stone castle, a crossing bridge over the Dniester and a near bridge fortification, a brick church, the chances of Weyher, Lubomirski, Zyczewski, Denhoff and Lermont, the camp of Iisowczyki), the military camp of Zaporozhian Host and the sections of the front occupied by the Cossacks. The informativeness of the sources is naturally more regarding the Polish-Lithuanian positions compared to the Cossack ones.

The archaeological research should be a new step in the study of the field of the Khotyn Battle of 1621.

Keywords: Khotyn, the battlefield of 1621, camp, Polish-Lithuanian Commonwealth, Zaporozhian Cossacks, Ottoman Empire

Bibliography

Sources

Dupont F., *Pamiętniki do historii życia i czynów Jana III Sobieskiego Króla Polskiego*, Nakładem Swidzinskich, Warszawa 1885, t. VIII.

Jakoba Sobieskiego Dziennik wyprawy chocimskiej, [in:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, zedr. Z. Pauli, Nakładem i drukiem J. Czecha, Kraków, 1853.

Jana hrabi z Ostroroga Dziennik wyprawy chocimskiej, [in:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, zedr. Z. Pauli, Nakładem i drukiem J. Czecha, Kraków, 1853.

Letopisi Hotinskago pohoda. Letopis loahima Erlyicha, „Voenno-istoricheskiy vestnik” 1910, nr 1–2.

Letopisi Hotinskago pohoda. Opisanie Hotinskago pohoda po Narushevichu, „Voenno-istoricheskiy vestnik” 1910, nr 3–4.

Naima M., *Hiuseinovi horody u vytyahu istorii iz zakhodu ta skhodu. (Povidomlennia pro Ukrainu)*, per. O. Halenko, O. Kulchynskiy, Vyd-vo Zhupanskoho, Kyiv 2016.

Prokopa Zbigniewskiego Dziennik wyprawy chocimskiej, [in:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, zedr. Z. Pauli, Nakładem i drukiem J. Czecha, Kraków, 1853.

Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej, [in:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, zedr. Z. Pauli, Nakładem i drukiem J. Czecha, Kraków, 1853.

Works

- Buinovska Ye., Pozniakov D., *Ikonografichni dzherela z istorii Khotynskoi fortetsi: hraviury, karty, plany*, FOP Buinytskyi O. A., Kamianets-Podilskyi 2018.
- Chuchko M., *Pravoslavni kultovi sporudy Khotyna v XV-XVIII st.*, [in:] *390-richchia Khotynskoi bytvy 1621 roku*, red. O. Dobrzhanskyi, Chernivetskyi natsionalnyi universytet, Chernivtsi 2011.
- Fedoruk A., *Khotynska bytva 1621 roku*, Zoloti lytavry, Chernivtsi 2010.
- Fedoruk A., „*Ostannii pokhid sloniv u Yevropu*”: *osmanska elefanteriiia pid Khotynom v 1621 r.*, [in:] *Khotyn-1621: 400 rokiv pamiaty*, red. V. Smolii, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv 2021.
- Ilkiv M., *Darabany, urochyshche Zamchyshche – arkeolohichna pamiatka ta vazhlyvyi turetskyi voiennyi obiekt u Khotynskii kampanii 1621 roku*, [in:] *390-richchia Khotynskoi bytvy 1621 roku*, red. O. Dobrzhanskyi, Chernivetskyi natsionalnyi universytet, Chernivtsi 2011.
- Ilkiv M., Pyvovarov S., Mykhailyna L., Kalinichenko V., *Doslidzhennia Khotynskoi fortetsi*, [in:] *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015*, red. Yu. Boltryk, Starodavnii Svit, Kyiv 2016.
- Ilkiv M., *Portatyvnyi soniachnyi hodynnyk iz Khotynskoi fortetsi: atrybutsiia, osoblyvosti vykorystannia, prostorovo-chasovyi kontekst*, Tekhnodruk, Chernivtsi 2019.
- Ilkiv M., *Teatr boiovykh dii Khotynskoi viiny 1621 r. v Pruto-Dnistrovskomu mezhyrichchi*, [in:] *XIII Bukovynska mizhnarodna istoryko-kraieznavcha konferentsiia, prysviachena 400-richchiiu Khotynskoi viiny*, red. O. Dobrzhanskyi, Chernivetskyi natsionalnyi universytet, Chernivtsi, 2021.
- Ilkiv M., *Pruto-Dnistrovskiy teatr boiovykh dii Khotynskoi viiny 1621 r.*, [in:] *Khotyn-1621: 400 rokiv pamiaty*, red. V. Smolii, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv 2021.
- Kovalets T., „*Duma khotynska*” – *maloznane dzherelo do istorii velykoi bytvy 1621 r.*, [in:] *Khotynshchyna u skhidnoievropeiskii istorii (do 340 richnytsi Khotynskoi bytvy 1673 r.)*, red. O. Dobrzhanskyi, DIAZ „Khotynska fortetsia”, Khotyn 2013.
- Kovalets T., „*To wojsko rozložone tarczą obozowi...*” *Viisko Zaporozke u Khotynskii bytvi 1621 r. za diariushem Yana Rudominy-Dusiatskoho*, [in:] *Khotyn-1621: 400 rokiv pamiaty*, red. V. Smolii, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv 2021.
- Kuchera M., „*Traianovi*” *valy Serednoho Podnistrovia*, „Arkeolohiia” 1992, nr 4.
- Lakh V., Khoietykyi S., *Khotynska bytva 2 veresnia – 9 zhovtnia 1621 r.: rozdumy naukovtsiv*, „Zelena Bukovyna” 2005, nr 1–2.
- Masan O., Mysko Yu., *Etapy budivnytstva Khotynskoho zamku u svitli novykh arkeolohichnykh dzherel*, [in:] *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii*, red. H. Kozholianko, Chernivtsi 2009, t. 2 (28).
- Moszczyński P., *Chocim 1621 – oboz warowny*, „Chwała oreza polskiego”, 23 IX 2006, nr 9 (30).
- Mytsyk Yu., *Dokumenty polskykh arkhiviv do istorii zaporozkoho kozatstva pershoi chverti XVII st.*, „Arkhivy Ukrainy” 2004, nr 1–2 (253).
- Nagielski M., *Kampania chocimska 1621 roku*, [w:] *Chocim. 400 lat wspólnej historii = Хотин. 400 років спільної історії*, red. A. Korytko, Polskie Towarzystwo Historyczne, Warszawa 2021.
- Orlowski D., *Chocim 1673*, Bellona, Warszawa 2007.
- Podhorodecki L., *Chocim 1621*, Bellona, Warszawa 2008.
- Pozniakov D., *Rekonstruktsiia polia boiu Khotynskoi bytvy 1621 r. na osnovi ikonografichnykh ta pysemnykh dzherel*, [in:] *Khotyn-1621: 400 rokiv pamiaty*, red. V. Smolii, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv 2021.

- Rashba N., Podgorodetskiy L., *Hotinskaya voyna (1621 god)*, „Voenno-istoricheskiy zhurnal” 1971, nr 12.
- Sas P., Kirkene H., Bumblauskas A., *Khotynska bytva 1621 – bytva za Tsentralnu Yevropu*, Baltiia-Druk, Kyiv 2011.
- Sas P., *Khotynska viina 1621 roku*, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv 2011.
- Sas P., *Khotynska viina 1621 roku*, Vydavets O. Pshonkivskiyi, Bila Tserkva 2012.
- Sas P., *Khotynska viina 1621*, [in:] *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, red. V. Smolii, Naukova dumka, Kyiv 2013, t. 10.
- Sas P., *Chy poterpaly uchasyky Khotynskoi bytvy 1621 r. vid chumy?*, [in:] *Khotyn-1621: 400 rokov pamiaty*, red. V. Smolii, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv 2021.
- Szablowski J., *Portret konny krolewicz Wladyslawa Zygmunta Wazy na Wawelu jako przejaw aktualnych wydarzen europejskich oraz jego wzory flamandzkie i wloskie*, „Folia Historiae Artium” 1979, t. XV.
- Tretiak J., *Historja wojny Chocimskiej (1621)*, Krakowska spółka wydawnicza, Kraków 1921.
- Tymoshchuk B., *Zustrich z lehendoiu*, Karpaty, Uzhhorod 1974.
- Vystavka «Khotynska viina 1621 r.: naratyvy»*, <https://khotynska-fortecya.cv.ua/80-0>, inf. 30 VI 2022.

Aneks / Annex

OBÓZ POLSKI
 w tem samym miejscu i w tych samych okopach, gdzie w r. 1673 obozowali Turcy.
 □ oznacza 1.000 żołnierzy (w przybliżeniu).

A) M. Chocim, B) Cerkiwie, C) Zamek.

1. Leuze skrzydło
 pod dowództwem Chodkiewicza (17.000 ludzi).

1. Pułk Chodkiewicza (4.000 ludzi),
 2. " Zienonowicza
 3. " Steniewskich.
 4. " Sapieży
 5. " Opalińskiego.
 6. " Koszałkowskiej.

Za szafcami:
 13. Lermunt.
 14. Denhof.
 15. Lisowency.

2. Szwedek,
 Wojsko królewicza Władysława (10.000 ludzi).

7. Pułk Żorawieńskiego.
 8. " Boratyńskiego.
 12. " Wajera.
 11. Artyleria Łęza.

3. Francuskie skrzydło
 Lubomirskiego (4.000 ludzi).

9. Pułk Lubomirskiego.
 10. " Lesnowskiego.

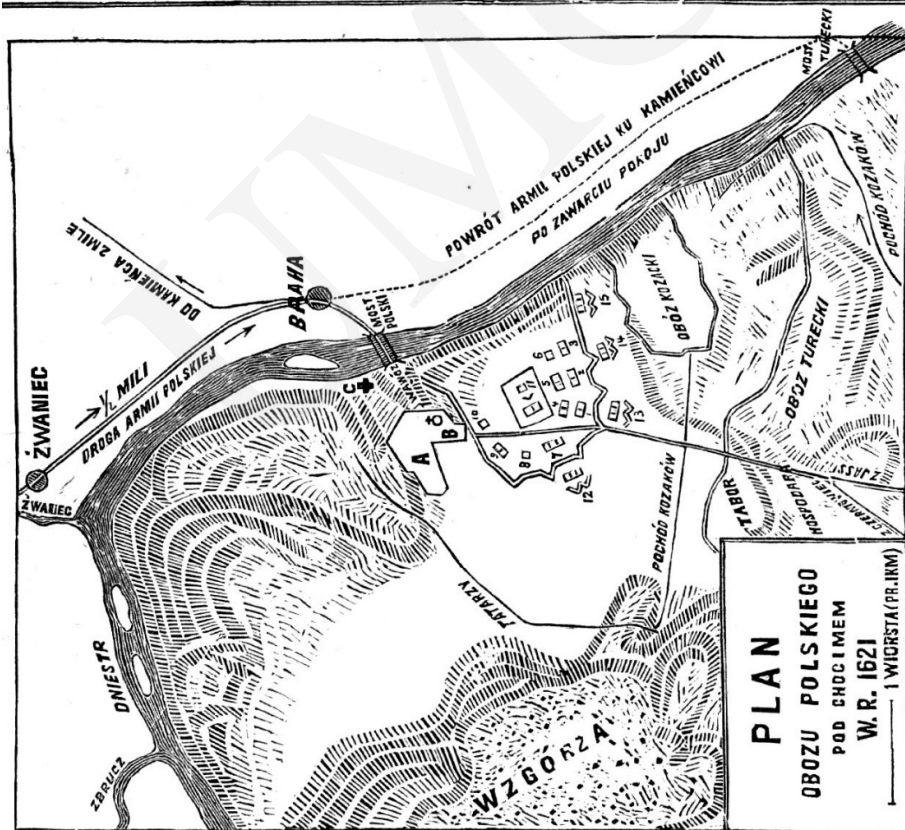

Рис. 1.
 План
 розташування
 польського
 обозу під
 Хотиним
 1621 р.
 (Архівум
 Народове в
 Кракові).

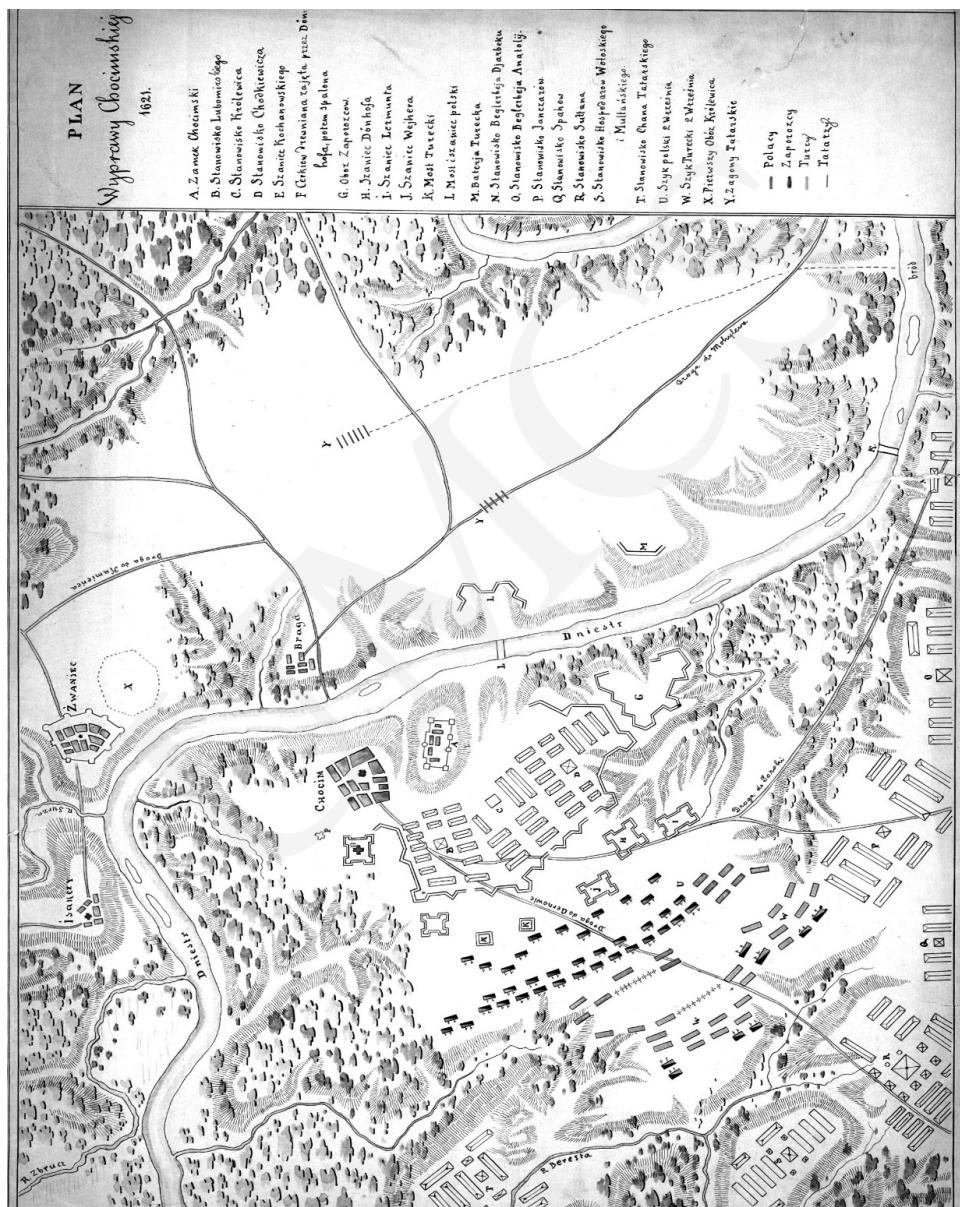

Рис. 2. План Хотинської битви 1621 р. (Biblioteka Narodowa w Warszawie).

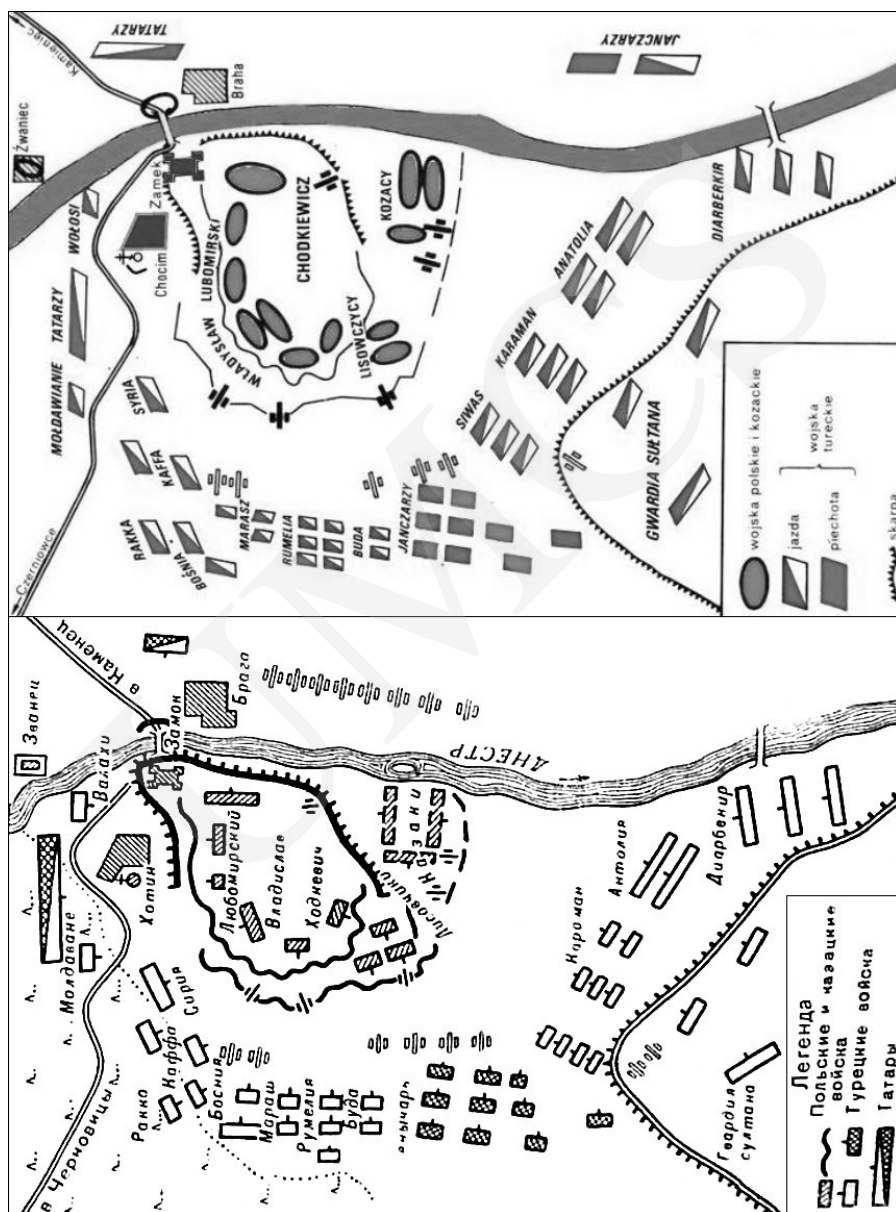

Рис. 3. Схема оборони польсько-козацького табору під Хотиніном у вересні-жовтні 1621 року (ліворуч – за Рашба, Подгородецкий 1971; праворуч – за Podhorodecki 2008).

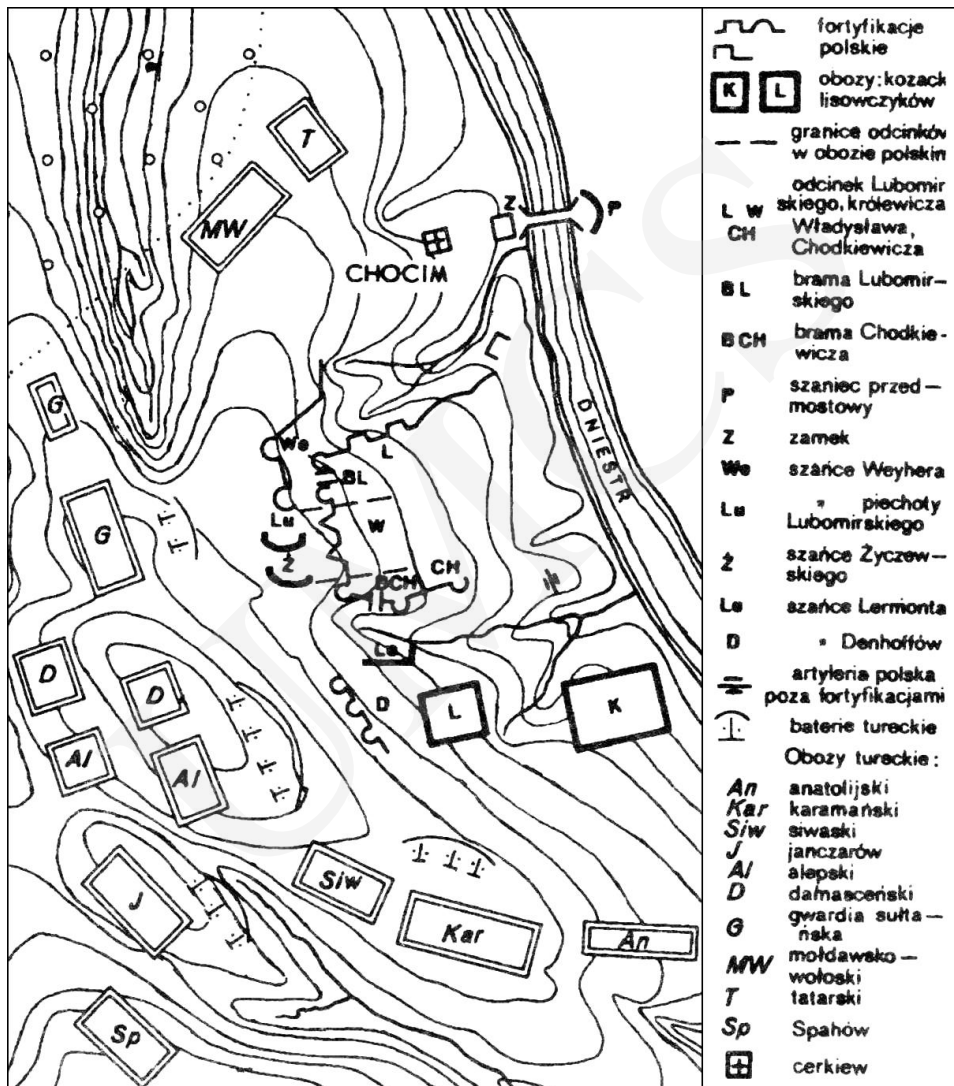

Рис. 4. Схема битви під Хотиним 1621 р. (за Лах, Хойнецький 2005).

Рис. 6. Схема Хотинської битви 1621 р. в атласі з історії України.

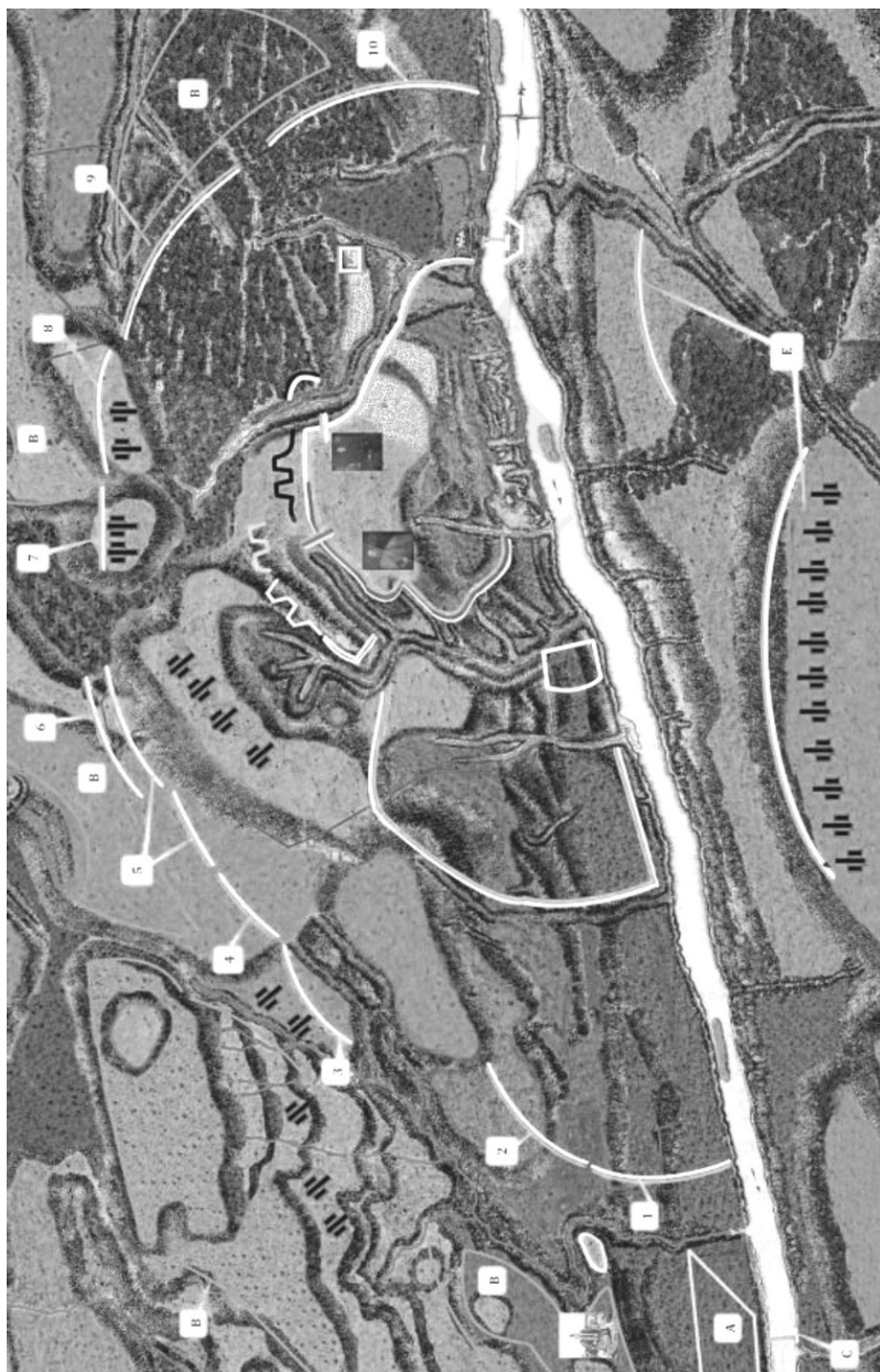

Рис. 8. Варіант реконструкції поля Хотинської битви (за Позняков 2021).

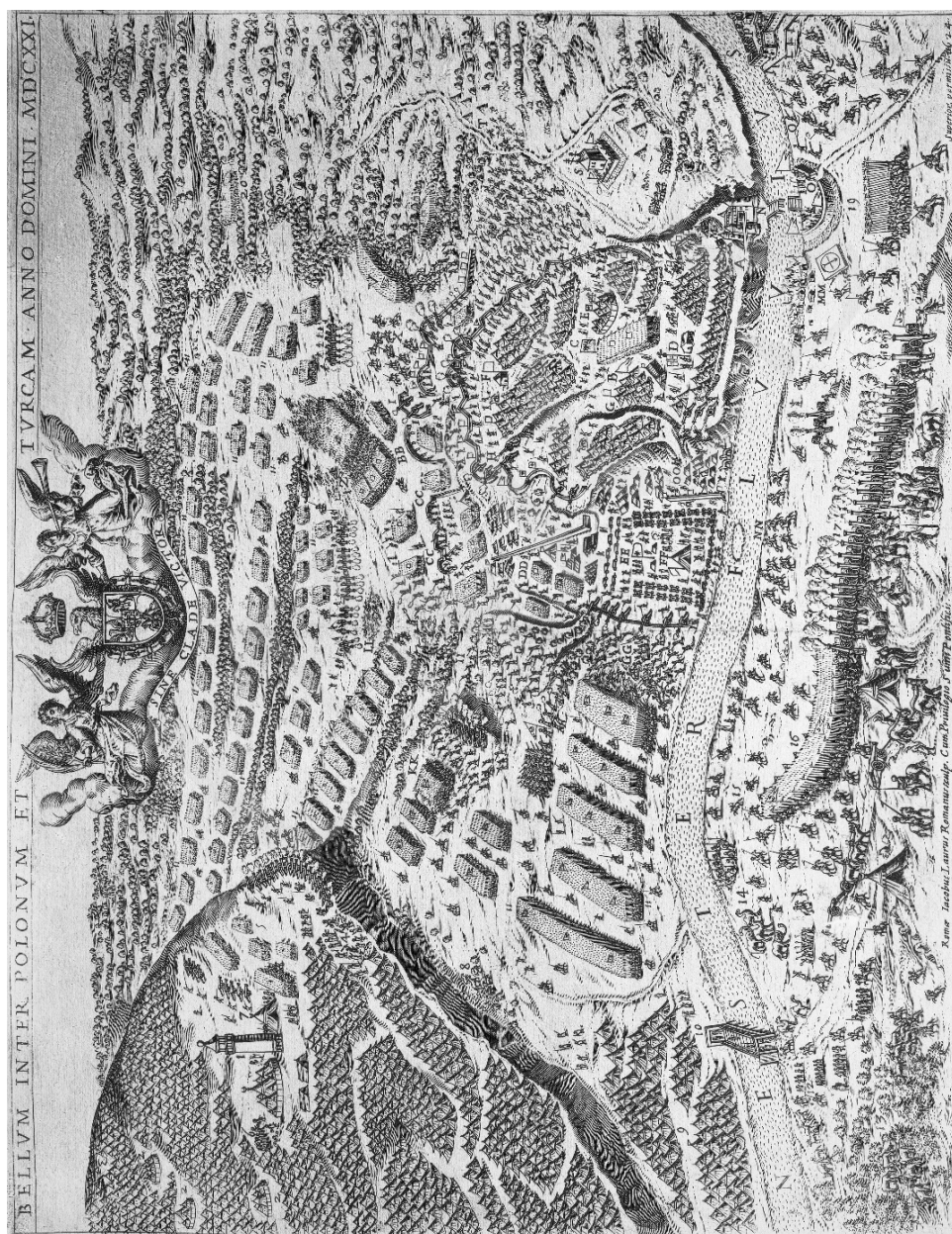

Рис. 9. Мідерит
Джакомо
Лауро «Bellum
inter Polonum
et Turcam
anno domini
MDCXXII»,
1624 р.
(Biblioteka
Narodowa w
Warszawie).

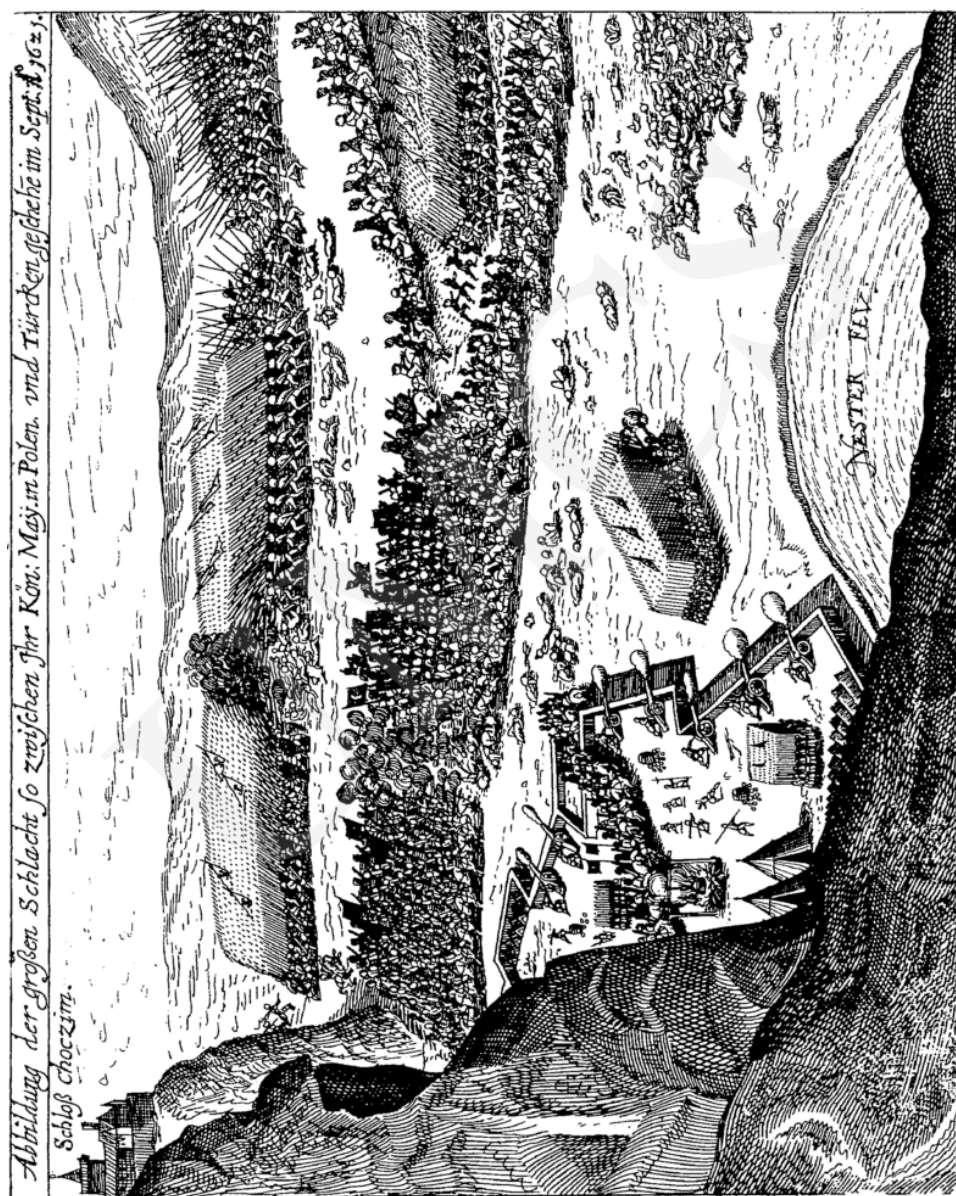

Рис. 10. Битва під Хотином на гравюрі Холенберга у 1622 р. (Goethe-Universität Frankfurt am Main).

Рис. 11. Хотинська битва 1621 р. на турецькій мініятурі (дзеркальне зображення) (за Özlem Yildiz 2017).

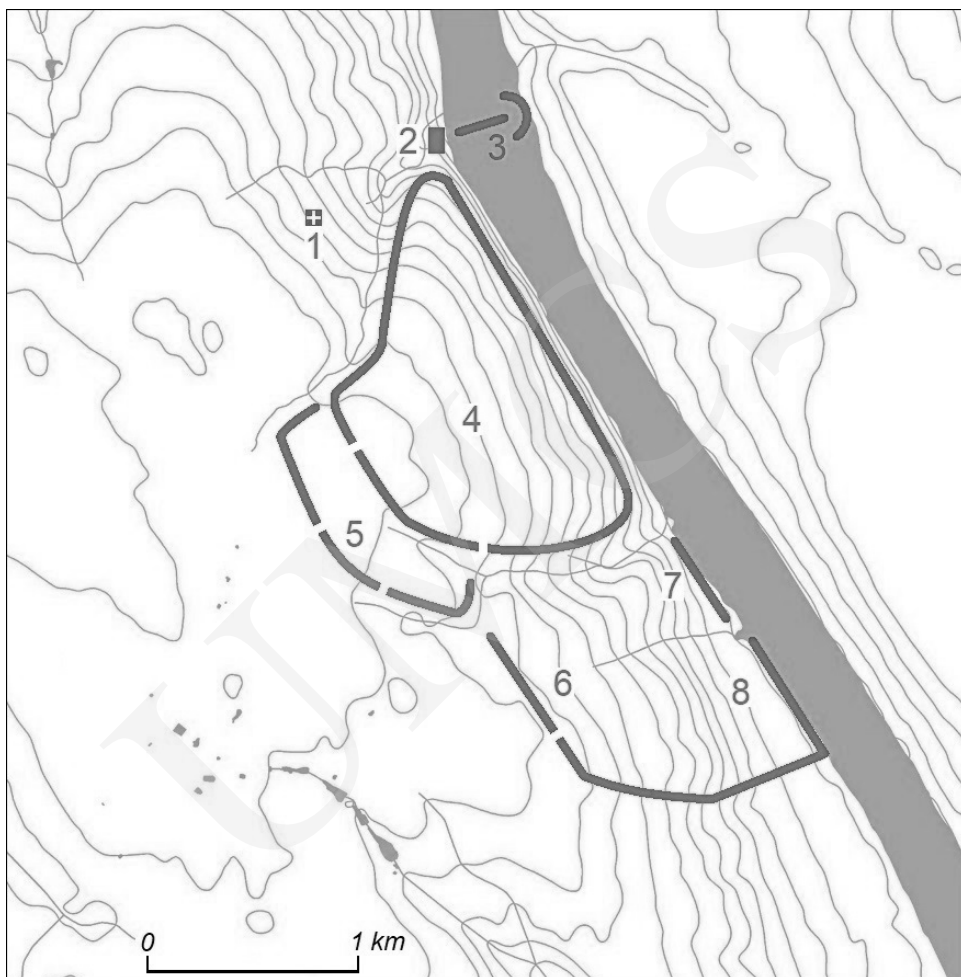

Рис. 12. Розташування військ Речі Посполитої під Хотиним у 1621 р.: 1 – мурована церква; 2 – кам'яний замок; 3 – дерев'яний міст з укріпленням на лівому березі; 4 – польсько-литовський табір; 5 – передові укріплення Жичевського, Любомирського та Вейгера; 6 – шанці Денгофа й Лермунта; 7 – лісовчики; 8 – позиції запорожців.

Рис. 13. Південні околиці Хотина на гравюрах Лауро 1624 р. (ліворуч) та Якоба ван дер Шлея 1769 р. (праворуч):
1 – шанець Денгофа; 2 – шанець Лермунта; 3 – південні укріплення козацького табору; 4 – укріплення табору лісовчиків;
5 – Литовські ворота; 6 – Граяновий вал.

Рис. 14. Локалізація позицій військ Речі Посполитої та Османської імперії у південній частині поля битви: 1 – польсько-литовський табір; 1а – Литовські ворота; 2 – шанець Денгоффа; 3 – шанець Лермунта; 4 – табір лісовчиків; 5 – козацький табір; 5а – табір запорожців після 23 вересня; 6, 7 – позиції турецької армії; 8 – командний пункт Османа II; 9 – нижній табір турецького війська; 9а – турецький міст; 10 – Траяновий вал.

Рис. 15. Хотинська битва 1673 р. на гравюрі Ромейна де Хоге 1674 р.: 6 – Траяновий вал; 7 – укріплення нижнього табору.